

SHAVKAT RAHMONNING MUHABBAT MAVZUSIDAGI AYRIM SHE'RLARINING ASSOTSIATIV TAHLILI

Robiya Vaxobjonova

NamDu Lingvistika(o'zbek tili)

yo'nalishi II kurs magistranti

E-mail: mohizar_95@mail.ru

Tel: +998951205994

Akbarjon Xasanov

Qo'qon davlat pedagogika instituti

o'zbek tili kafedrasida dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8005650>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-May 2023 yil

Ma'qullandi: 28-May 2023 yil

Nashr qilindi: 03-June 2023 yil

KEY WORDS

assotsiatsiya, assotsiativ maydon, assotsiativ birlik, lingvistik omil, ekstralingvistik omil, lingvokulturologiya, lingvopoetika

ABSTRACT

Ushbu maqolada assotsiatsiya, assotsiativ maydon haqida qisqacha ma'lumotlar keltirilgan hamda Shavkat Rahmonning muhabbat mavzusiga oid ayrim she'rlari assotsiativ jihatdan lingvistik va ekstralingvistik jihatdan tahlil qilingan.

Ma'lumki, har qaysi davrning o'ziga xos siyosati, iqtisodiyoti, madaniyati, ma'rifati mavjud bo'lib, shu ma'rifat-madaniyati yo'lida "xizmat qilgan" ilm egalari, aniqrog'i ijodkorlar bilan birga jonkuyarligi, otashin ijodi bilan iz qoldirgan ma'rifatparvar adib hamda shoirlar talaygina bo'lsa-da, Shavkat Rahmon o'ziga xos ijodi bilan ajralib turdi. Bu o'ziga xosligi bilan o'zini kuydirgan, qolaversa "bosharning eng buyuk tashvishlarini shiorday ko'tarib yursin niyatlar" deya boshqalarni-da yoqishga majbur qildi.

Atoqli o'zbek adabiyotshunosi O.Sharafiddinov shunday yozadi: "Rangsiz tasviriy san'at, ohangsiz musiqa bo'lmaganidek, tilsiz adabiyot ham bo'lmaydi. Adabiyotni insonshunoslik deydilar. Darhaqiqat, yozuvchi xilma-xil insonlarning harakterini tadqiq qilib, jamiyat rivojiga yordam beradigan salmoqli haqiqatlarni kashf qiladi. Biroq bularning hammasi adabiyotda til orqali ro'yobga chiqariladi".¹ Ya'ni tilsiz adabiyot aks etmaydi. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik haqida so'z ketar ekan, ular kesishgan nuqtada lingvopoetika yo'nalishini tilga olmaslikning iloji yo'q. Har qanday asarni lingvopoetik jihatdan tahlil qilish juda murakkab sanalib, insondan ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslikka doir bilimlarga ega bo'lishni talab etiladi. Biz tahlilga tortayotgan Shavkat Rahmonning she'rlarini lingvopoetik, aniqrog'i, assotsiativ, struktural tahlil qilamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu mavzuyimizga oid kitoblardan kerakli o'rinlarda qo'llanilishi mumkin. Jumladan; D.Lutfullayeva, D.Xudoyberganova, A.Nurmonov, I.Azimova. Jahon tilshunosligida

¹ O.Sharafiddinov. Adabiyot tildan boshlanadi// O'zbekiston adabiyoti va san'ati,1986,5-sentabr.

esa, Platon, Aristotel ilgari surgan g'oyalardan boshlangandan so'ngra V.Gumboldt ilk bor tildagi assotsiatsiya haqida munosabat bildirdi. F.de.Sossyur, N.V.Krushevskiy, A.A.Potebnya, M.M.Pokrovskiy, I.A.Boduen de Kurtene, G.Kent, A.Rozanov, J.Diz, J.Miller, Ch.Kofer va boshqalarning ishlarida assotsiativ tilshunoslik haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud. Jahonning mashhur psixolingvistlari F.Galton, A.Tumb, K. Marb, A.Rozanov, D.S.Palermo, M.Rozentveyg, R.Vudvorts, L. Postmen, K. Nobl, J.Diz, J.Jenkins, F.Kreymer, A.R.Luriyalar bu yo'nalishda juda ko'p izlanishlar olib borganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada lingvopoetika yo'nalishi bilan birgalikta assotsiativ tilshunoslik haqida ham fikr yuritiladi. Lingvopoetika va assotsiativ tilshunoslik sohalariga oid manbalardan foydalanilgan holda ish olib boriladi. Shu o'rinda chet el hamda o'zbek tillaridagi adabiyotlardan foydalanib, shoirning ayrim she'rlari tahlil qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Quyida shoirning "Yurak qirralari" to'plamidan o'rin olgan ayrim she'rlarining assotsiativ tahliliga to'xtalamiz.

Oy nurini kiygan go'zalim farishtaday kirar xonamga,
Birdan atrof yorishib ketar, titroq kirar yana jonimga.
Tinmay boqar iltijo bilan yana hayrat to'la ko'zlarim.
Mayin qo'lin qo'limga qo'yar oy nurini kiygan go'zalim.
Yoyib tashlar shamol-sochini nafasidangullar taraydi,
Mo'ldirlarin tiyib olmagan ko'zlarimga kulib qaraydi.
Rang qaytadi yana dunyoga, zulmatlarga yog'du sochilar,
Soylar kular, kuladi osmon, qor ustida gullar ochilar.

1. Leksemalarning uslubiy belgisiga asoslangan assotsiatsiyalar: *iltijo,yog'du, zulmat, oy nurini kiygan, zulmatlarda yog'du sochilmoq, soyalar kular, kuladi osmon, qor ustida gullar ochilar*. Ushbu leksik birliklar ham leksema shaklida, ham birikma, gap shaklida bo'lib, badiiy uslubga xosdir.
2. Leksemalarning semantikasiga asoslangan assotsiatsiyalar: *zulmatlarda yog'du sochilar, qor ustida gullar* ochilar gaplari tashqi tomondan aslida bir-biriga zid emas, ammo badiiy maqsad tufayli kontekst talabi bilan mantiqan, ya'ni ma'noviy qarama-qarshilik mavjud.
3. Leksemalarning yasallishiga asoslangan assotsiatsiyalar. Bunday munosabat leksemaning yasallish asosi bilan bog'liqlikni talab qiladi. Masalan, she'rdagi *farishtaday* so'zini eshitganimizda, *farishtali, farishtasiz, farishtaday oq, yuzi farishtali, farishtali uy, farishtasiz uy, iti bor uyga farishta kirmaydi* singari assotsiatsiyalar ongimizda yuzaga kelishi tajribalarimizda ma'lum bo'ldi. *Oy so'zini eshitganimizda esa oyday go'zal, oy yuzli, oyni dog'i bor, oqqoq, oyday* kulib turuvchi kabi assotsiatsiyalar yuzaga keladi.

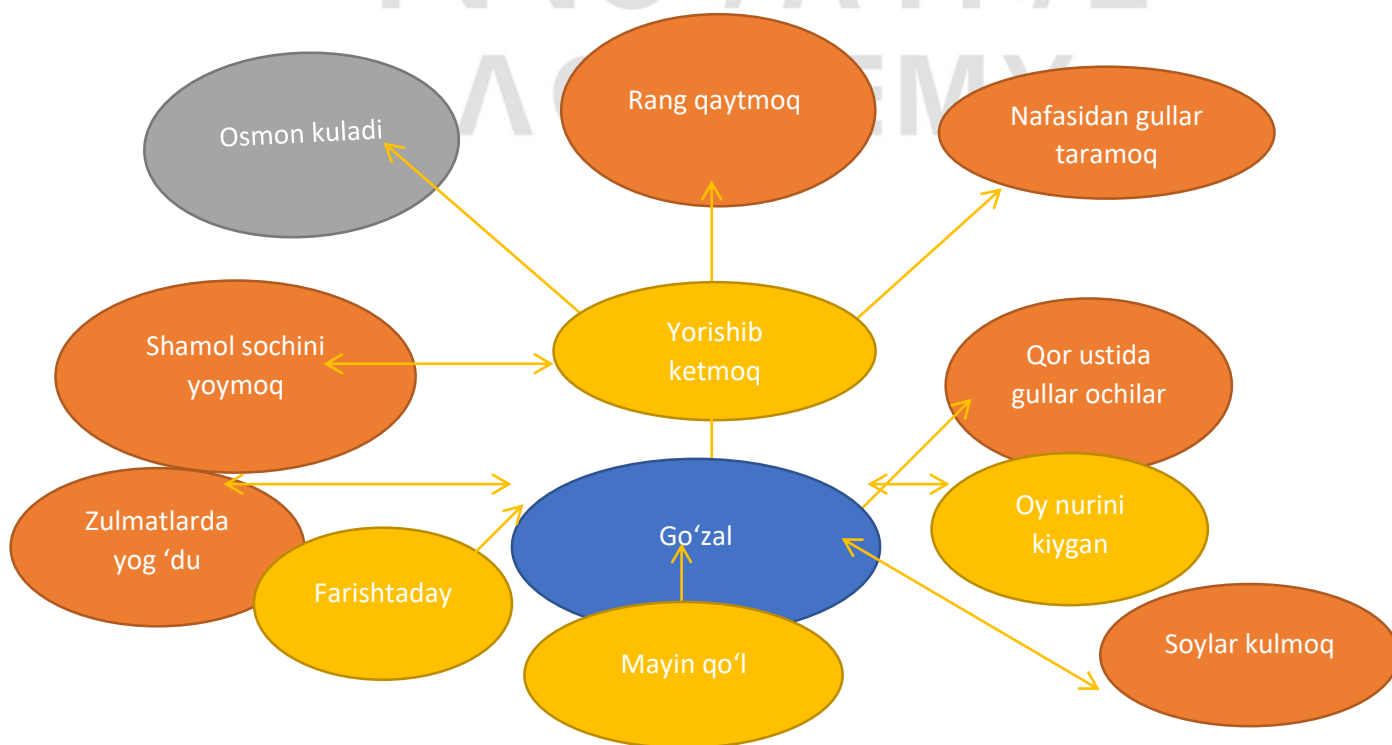
Yuqorida aytganimizdek, ekstralingvistik omillar natijasida yuzaga kelgan assotsiatsiyalar ham badiiy asar mazmunida muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Zamondagi aloqadorlikka asoslangan assotsiatsiyalar. Qor ustida gullar ochilar gapidagi qor leksemasi zamonni bildiruvchi assotsiatsiyadir, ya'ni bilamizki, qor faqat qish faslida yog'adi. Bundan ko'rishimiz mumkinki, qor leksemasi qish fasliga ishora qilmoqda. Ushbu so'z *sovuq, qalin kiyimlar, oqlik, muz, qor yog'ishi, tashqari sovuq,*

ichkari issiq kabi assotsiativ birliklarni chaqiradi.

2. Predmet va uning belgisi o'rtasidagi assotsiatsiyalar. Farishtaday leksemasi she'rda tasvirlangan go'zalni matndagi belgilaridir. Bu leksema *beg'ubor, juda chiroyli, gunohsiz, oppoq, nurli* singari assotsiatsiyalarni ergashtirib she'rdagi mashuqaning tasvirlab bo'lmas darajada belgiga egaligini bildiradi, chunki farishta ham bizni tasavvurimizda shunday belgilarga ega. Mayin leksemasi- *yumshuq, nozik, yoqimli, oppoq* assotsiatsiyalarini chaqirib, go'zalning qo'lga belgi sifatida qo'llangan.
3. Faoliyat va uning obyekti aloqadorligiga asoslangan assotsiatsiyalar. *Yoyib tashlar shamol sochini* misrasidagi *shamol* leksemasi *yoymoq, to'zitmoq, chang qilmoq, iflos bo'lmoq, sovuq* assotsiativ birliklarni chaqiradi.
4. She'rdagi *ko'zlarim, sochini, qo'lin, qo'limga, nafasidan* leksemalari bir butunning qismlari sifatida butun-qism munosabatiga asoslanadi.
5. Egalik, mansublik belgisiga ko'ra: *oy -planeta, soy-girdonimik birlik, qor-qish fasli, gulbahor va yoz fasli* singari assotsiativ jihatdan o'zining o'zagiga ega.
6. Sabab-natija munosabatidagi assotsiatsiyalar: *zulmat-tun, rang qaytadi-kun, gullar ochilar- bahor yoki yoz fasli*.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda she'rning assotsiativ maydoni tushunchasiga to'xtalib o'tishimiz darkor. Ma'lumki, tilshunoslikka assotsiativ maydon tushunchasini rus olimi Y.N.Karaulov kiritgan. U matndagi so'z va so'z biriklamalari ketma-ketligi orqali assotsiativ maydonni belgilash tartibi hamda ushbu assotsiativ maydon asosida matnyaratish metodikasini ishlab chiqdi. Uning fikricha, matnning assotsiativ strukturasi asosida matn, uning muallifi hamda ushbu matnni kitobxon tomonidan idrok etilishi jihatlari haqida yangi bilimlarga ega bo'lish mumkin.² Yuqoridagi she'rning assotsiativ maydonini quyidagi chizmada ko'rsatib o'tamiz.

² Ю. Н. Караулов. Ассоциативный анализ новкй подход к интерпретации художественного текста. -М;1996-с.183

Izoh: binafsha rangdagi leksemalar yadro so'zga nisbatan yaqin, pushti rangdagi leksik birliklar esa bilvosita bog'langan birliklar, yashil rangli leksema esa nisbatan yadrodan uzoq leksemdir.

Yuqoridagi she'rda sarlavha yo'qligi uchun she'rdagi *go'zal* leksemasi yadro leksema sifatida olindi, chunki she'rning suyjeti go'zalning xonaga kirib kelishi bilan boshlanadi. Assotsiativ maydon tarkibida ko'rganimizdek, so'z birikma shaklidagi leksemalar hamda gap shaklida qo'llangan assotsiatsiyalar mavjud. *Yorishib ketgan, oy nurini kiygan, farishtaday, mayin qo'l* va boshqa birliklar ma'shuqa va u bilan bog'liq voqea-hodisalarni anglatib kelgan. Farishtaday leksemasi hamda oy nurini kiygan birikmasi individual hamda jamoaviy lingvokulturologik assotsiatsiyalarni aks ettiradi. Masalan; *farishta- oppoq, nurli, ko'rinmas, osmonda, uchuvchi, qanoti bor, gapiruvchi*- jamoaviy (ma'lum diniy bilimga ega bo'lgan insonlar ongida farqli bo'ladi) assotsiatsiyalardir. Yosh bolalar va diniy bilimga ega bo'lmagan insonlarda esa, uchuvchi, oppoq, qanoti bor, chiroyli kabi assotsiatsiyalar yuzaga kelganini tajribalardan ko'rishimiz mumkin.

- Lingvokulturologik jihatdan farishta so'zini eshitganimizda, *farishtali odam, uyi farishtali, yuzidan farishtaday nur yog'iladi, farishtasiz odam* singari assotsiatsiyalar keladi. Ya'ni islom diniga e'tiqod qiluvchilar ongida yuqoridagi assotsiatsiyalar kelsa, boshqa din, millatga mansub bo'lgan insonlar ongida o'zgacha aks etishi mumkin.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, shoirning nafaqat muhabbat mavzusidagi, balki boshqa ko'plab mavzulardagi she'rlarini tahlil qilishimiz mumkin. Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, har qanday asar tahlilida yozuvchi, shoir kitobxonga yetkazmoqchi bo'lgan ma'no bilan, kitobxon anglagan ma'no o'rtasidagi bog'liqliklar assotsiativ jihatdan tahlil qilingandagina yuzaga chiqadi. Ushbu she'rda shoir yorni shu darajada tasvirlaganki, hatto oydan ham go'zal, hatto farishta kabi bir inson. Biz qachonki, she'rni assotsiativ jihatdan tahlil qilsakina shoirning yor haqidagi tasavvuri, fikrlarini bilishimiz mumkin. Shundan kelib chiqqan holda assotsiativ jihatdan tahlil qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.Xudoyberganova. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi- Toshkent,2017.
2. D.Lutfullayeva. Leksikani mazmuniy maydon asosida o'rganish muammolari- Toshkent,1996.
3. Sh.Rahmon. Abadiyat oralab,- Toshkent-2012; B-59.
4. M.Yo'ldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi.-Toshkent,2008.
5. T.Qudratov, T.Nafasov. lingvistik tahlil-Toshkent,1981.
6. O.Sharafiddinov. Adabiyot tildan boshlanadi// O'zbekiston adabiyoti va san'ati,1986,5-sentabr
7. Ю. Н. Караулов. Ассоциативный анализ новкй подход к интерпретации художественного текста.-М;1996-с.183
8. U.Hamdani. Shavkat Rahmon she'riyatiga bir nazar maqolasi.